

Ана Фотић

археолог

Врсте мегалита уз преглед њиховог утицаја на хришћански богослужбени простор

Сажетак: Циљ рада је претстављање врсте и намене мегалита од преисторије уз осврт на њихову уградњу у хришћанску праксу. Корисни су историјски извори и резултати археолошких истраживања. Разјашњена је употреба кључних речи везаних за мегалите. Наведена су бројна места широм света на којима су се подизали мегалити и предочени примери њихове примене у хришћанском богослужбеном простору.

Key words: megalith, monolith, menhir, obelisk, stela, dolmen, stone pillar, stone image, idol, εἶδωλον, στήλος, statue, pyramide, ziggurat, church tower, belfry, campanile, sepulchral stone monuments, stecak, stylite

1) Увод

Од времена напуштања Едемског врта, Адам, Ева и њихови потомци, дубоко у себи беху богочежњиви. *Где год видеше висок хум и дрво ѝранайџо, онде ѝриносише своје жрѝве и сѝављаше своје даре, којима гражаху, и мѝшаше мирисе своје ујодне, и онде лише наливе своје* (Јез 20,28). Некад је то био само ограђени простор који припада Богу, каткад је обухватао свети гај или дрво¹ (Ос 4,13), свете шуме,² света брда (2Цар 16, 4), горе (Изл 24, 13), хумке (1 Сам 10, 5), изворе воде,³ поткапине, пећине,⁴

¹ Током преисторије људи су прво постављали дрвене балване а потом израђивали антропоморфне камене кипове дожанстава или менхире (необрађене, притесане и тесане). Од преисторијског клањања балвану, настао је у каталонској митологији лик *Tió De Nadal*, одакле су га перузели хришћани у Шпанији, користећи као дрво у које похрањују ситније послатице до Божића. На северу Италије, на трговима, за време празника Богојављања, да би се испратила стара година спаљује се „*Brusa la Vecia*“ (стара жена). Она означава вештицу из паганске традиције и тим чином се сматра почетак Нове године. Вештицу представља балван на коме је женска гардероба. Обичај спаљивања дрвене лутке се задржао и током празника Свих Светих. У Енглеској од 16. века је подизан *Мајски сѝуи* (1. Маја дрвени стуб украшен цвећем и врџама води порекло од галске Белтане, римске божице цвећа, германске Валпургијске ноћи... представљао је први дан лета) а после христијанизације код Римокатолика представља дан посвећен Богородици и Св. Јовану (*Les Feux de la Saint-Jean et Bretagne, Le Petit Journal*, no 136, 1er Juillet 1893). На северу Пољске, друге недеље поста обележава се почетак пролећа потапањем у реци или спаљивањем на ломачи лутке (назване *Marzzane*) од сламе на дрвеном штапу (као симолом смрти и зиме). У Моравској се на празник Цвети таква лутка потапа у реку или спаљује, након прве жетве као поздрав пролећу. (J. Simpson, *European Mythology*, The Humiltom Publishing group, 1987, 118–129). Келти су 1. децембра враћали стоку са испаше и славили почетак године паљењем балвана, реминисценција тог обичаја је паљење бадњака на Бадњи дан у Срба.

² Остаци таквог веровања могу се пратити по топонимима који су се сачували и до данашњих дана (Hollywood, Holly Tree, St. Forest, Forest Hill) или називима празника (*Festa de l' Abere*).

³ Познати извори су Јаковљев, Исаков... Аврам је ископао бунар и назвао га *Бершеда* — бунар завета. О светим изворима видети: G. Ernest Wright, *The Founding Fathers (The Original Home of the Patriarch, The Patriarchs in Canaan) Biblical Archaeology*, Gerald Duckworth and Co. Ltd, London, Butler and Tanner Ltd (1957) 47.

⁴ O. Wolff, *Tempelmasse. Das Gesetz der Proportion in den antiken und altchristlichen Sakralbauten*, Wien 1932, 15. Пећине и поткапине, током преисторије, беху места за скалњање, привремени боравак (1 Цар 18: 4) и сахрањивање преминулих (Пост 23: 11; 23: 20). Христос и Апостоли су такође у почетку вршили богослужења и по пећинама (пећина код Требиња, у којој су служили Св. Павле и његов ученик Тит).

камење (1Цар 14,23)... *јер још не беше сазидан дом имену Господњем до сада* (1Цар 3,2). Мада и сва земља бeјаше сматрана светом, јер је *уријадала Боју* (Лев 25,23), пошто је од Њега створена. Дуго је био присутан осећај међу боготражитељима, да је божанство горе на небу, па су се ради тога они пели на висине или насисипали високе хумке, на којима су подизали велике балване или каменове, не би ли били ближе божанству у физичком смислу.

2) Преисторијски мегалити

Меѓалићи (*μέγας λίθος*)⁵ представљају зачетак и први вид сачуване сакралне архитектуре. Јудејци су њихово подизање приписивали дивовима од племена Рефхаима. Првобитно су постављани као хипогеји, гробнице, гробни покрови, камени насипи, банкови,⁶ столови, склоништа од кише, станишта, астрономске обсервације, путокази, међе (Позн 32, 8), покрови изворских зденаца,⁷ осматрачнице, светилишта,⁸ жртвеници,⁹ ограде храмова... *А Јаков међну сјоменик на истјом месју іге му Боі іовори, сјоменик од камена, и іокроји іа кройљењем, и ірели іа уљем* (Пост 35,14). *Ако ли ми начиниш ољтар од камена, немој начинићи од шесаноі камена; јер ако іовучеш іо њему івожђем, оскврњићеш іа* (Изл 20,25).

У *Сшаром Завейу* наводе се као ликови — *stone images* (Изл 23,24), *idols* (Изл 20,4), *идоли* — *εἰδωλον* (Пост 31,19) или *сјуиови* — *στυλος*¹⁰ (1 Цар 7,2) и *вѣрафив* (Суд 18, 17). Мегалити се помињу и у вези са Јаковом који поставља споменик на Рахиљин гроб (Пост 35, 20). Описују се Јаков и Мојсија како подижу мегалите, 12 стубова који симболишу племена Израиљаца (Изл 24,4). Традиција поштовања усправног камења наставља се у време Набатејаца. Током антике, Грци и Римљани камене кипове својих божанства постављају на високе стубовеа. Исламски ритуали везани за Кабба (*кућу Господњу*) и стубове јесу такође, реминисценција преисторијских обреда.

Почетак постављања мегалита везан је мезолит, мада, подизани су навелико тек од неолита.¹¹ У највећем броју случајева мегалити су имали сепухралну функцију до бронзаног доба. Грбови упокојених су посећивани, остављане су поруке и добротворни приноси на тим местима.¹² Постоје и савремени примери подизања мегалита, некад ограђених (Кавказ), код народа који су наставили да живе номадским начином живота (Тораја — Индонезија) а негде и као декоративни елемент пејзажне архитектуре (САД, Ирска, Енглеска, Србија, Северна Кореја, Нови Зеланд).

⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/Megalith>, 3.5.2012. Почетком 20. века, била је постављена теорија о глобалној мегалитској култури и хипердифузији (Grafton Elliot Smith, William James Perry), али модерним методама датирања је оповргнута. Сматра се сада да није оправдано мишљење према коме је мегалитска култура била везана само за Британију већ да су постојале регионалне мегалитске културе, стога се разликују начини обраде и врсте мегалита широм света (Euan Mackie), <http://megalith2011.blogspot.com/2010/12/analysis-and-evaluation.html>, 2.5.2012.

⁶ *И дође на једно месјо, и онде заноћи, јер сунце беше зашло; и узе камен на оном месју, и међну іа седи іод главу, и засја на оном месју.* (Пост 28,11).

⁷ *Велики камен беше сјуденцу на врајима* (Пост 29, 2).

⁸ *А камен овај који ушврдих за сјомен диће дом Божји* (Пост 28, 22).

⁹ *И начини онде жртвеник, и іризва име Господње; и онде разайе шайор свој; и слуге Исакове искойаше онде сјуденцац* (Пост 26, 25). Библисти тај жртвеник називају камен (*pillar*).

¹⁰ Описују се као кедрови стубови који преко имају металну оплату од сребра (Изл 27, 10) или злата, како где.

¹¹ Галеријске гробнице са подручја древне Палестине потичу из времена раног бронзаног доба, око 3700 година пре Христа. Римљани су највероватније током својих освајања, прузели овакав систем грађење гробница као предложак за зидање катакомби.

¹² D. Goldstein, *Židovska mitologija, Svjetski mitovi i legende* 3, Ljubljana 1988, 32.

Мегалити су најбројнији архитектонски споменици, распрострањени међу различитим преисторијским културама Европе, Азије, северне Африке а нешто касније и предколумбијске Америке. Позната налазишта су широм Британије, Ирске, Шкотске, Бретање, Сардиније, Малте, Сицилије, Шведске, Португалије, Шпаније, Корзике, Италије, Француске, Белгије, Данске, Холандије, Велса, Немачке, Србије, БиХ, Румуније, Јерменије, Турске, Урала, Кореје, Малезије, Кавказа, Русије, Сирије, Јордана, Израела, Јерменије, Курдистана, Индије, Кине, Вијетнама, Нубије, Сомалије, Етиопије, Саудијске Арабије, Месопотамије, Тајвана, Јапана, Суматре, Јаве, Ускршњих острва, Перуа, Мексика... Мегалити су постављани самостално или више њих паралелно, кружно или у виду неке конструкције са ортостатама, типа сухозида. Крајем бакарног доба, израстају у веома сложене и разноврсне најчешће гробне конструкције. Деле се на монолите и полилите. У монолите спадају *менхири*,¹³ *алемани*,¹⁴ *циклолиџи*,¹⁵ *џириџиони*, *орџосџаџи*, *сџаџије*,¹⁶ *каџије*.¹⁷ У полилите су уврштени *долмени*,¹⁸ *кромлеси*,¹⁹ *кружни џорњеви*,²⁰

¹³ Legrand d'Aussy је из бретонског увео изразе *менхир* и *долмен* у археолошку литературу. Велики долмени названи су *Großdolmen* и *Stordysse*. Менхири су коришћени на разне начине током старог века. У доба Цезаревог освајања Галије, менхир (*obeliskos* на латинском) клеше или носи са собом гласки јунак Обеликс, познат по комичном француском стрипу (Gosciny, Underzo, Asterix, Hodder&Stoughton, London, 1977). Римски војници су при уласку у град носили на штапу такве веома добро обрађене и украшене мање примерке. Ови обелиски симболишу војне победе (*Свеџ Бидлије*, *Нови Завеџ*, приредио J. Musset, БМГ-НМ, Београд 2005, 68). Менхири су још познати и као: *Toraja* (у Индонезији), *Rocking stones*, *Judgement stones*, *Logan stones*, *Logans*, *Clach* — *bràth*, *Gowks*, келтски — *Gowk stone*, *Stane* — шкотски, *Cuculus canorus* — према северно енглеском дијалекту, англосаксонска стара реч је *gouk*. Последњеспоменута реч је настала од староенглеске речи *gaukr* или *cuckoo*, у значењу: шашав. Потиче из галског фолклора као и првоаприлска шала. Она се првобитно прослављала 13. априла, када а су деца одлазила у лов на шашаву особу (*Gowk*), тај обичај касније добија значење потраге за додиром виле, која може да посредује између света живих и мртвих (<http://www.paghat.com/campanula3.html>, 4.5.2012). За овакво камење се веровало и да је весник пролећа и да означава место где се према митологији смешни лик први пут појавио. У Велсу реинисценцију на те обичаје чини стари камени крст у црквеном дворишту. Веома је богато декорисан и према легенди, на дан, 7. априла, кад се празнује Св. Бринах, прва шашава особа ће доћи из Африке, осветлити крст (надгробно обележје у виду навигационог крста, видети фусноту 91) и најавити пролеће.

¹⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Alignement>, 5.5.2012. У питању су редови монолита, који се према француској речи називају *алемани* или *алињемони* (енгл. *alignments*, *stone row avenues*), представљали су камење постављано у низу као граничници и путокази, одатле воде порекло крајпуташи и миљокази. Најпознатији *алињемони* су открити на ликалитету Менек у Карнаку. Ту се налази 3000 каменова постављених у неколико паралелних редова са једне стране полукружно постављених.

¹⁵ Кружне конструкције (*κύκλος λίθος*, енгл. *cycoliths*, *stone circles*). Менхири постављени у круг су се користили најчешће у астрономске соларне и лунарне сврхе. До недавно се сматрало да је најстарији *календар* из 5 000 године пре Христа у Набати, у Нубијској пустињи. Постоји мишљење да су јерменски циклолити од пре 6 000 година пре Христа ипак астрономске обсерваторије старије од оних у Набати, Стоунхенџу и Вавилону (N. M. Đurđević, *The Ancestral Origin of Stećaks*, 2012).

¹⁶ То су менхири обликовани у виду антропоморфних статуа, понекад постављених на овалне камене плоче. Висина им је варирала од 1 до 2 м а негде и до 4 м. Најпознатије и највеће такве статуе су из предколумбијске Америке (Ускршња острва).

¹⁷ Постоје и сложене конструкције — *каџије* (*Antas*, *Dös*, *Dyss*, *Hunebedden*, *Hünengrab*, *Scillonian entrance graves*, *Stazzone*, *Undifferentiated passage graves*, *Cromlechs*, *Portal Dolmen*, *Quoit*, *Taol maen*).

¹⁸ Бретонски израз, који беше настао спајањем речи *tol* — сто и *men* — камен, јер су ове камене гробне конструкције у прво време, подсећале на циновске столове. Данас у пределима Војводине, честа је употреба речи *долма*, у значењу насипа за одбрану од изливања реке. Могуће је да је у питању реликт из преисторијског времена, и да су долмени служили и као заштита од поплаве или воде.

¹⁹ Израз *кромлех* — *quoit* означава на бретонском, односно велшком језику клесан камен. Појединачно постављани монолити се називају *менхири*, паралелни редови монолита називају се *алињемони* а кружни *кромлеси*.

²⁰ *Nuraghi* — на Сардинији је назив за станишта подигнута на каменој купастој платформи или гробнице у виду торња. За те купасте конструкције се веровало да припадају дивовима. Називају се на Корзици — *Torréen*, на острву Пантелерија — *Sessi*, *Stazzone*, на Балеарима — *Navetes*. Надземне гробне коморе у виду торња са кружним или четвртастим порталом су распрострањене у Индији, Јордану, Сирији, Израелу, Русији (<http://en.wikipedia.org/wiki/Dolmen>, <http://www.globusz.com/ebooks/Prehistoric/0000015.htm> 4.3.2012).

степенасте *пирамиде*,²¹ *галеријске гробнице*,²² *курјани*,²³ *цисџе*,²⁴ *хиџоџеји*, *сџанџре*,²⁵ *мнајдре*,²⁶ камени бродови, осматрачнице, ловачке чеке, светилишта,²⁷ пророчишта, *марае*²⁸ и *хенџ*.²⁹

Цисте су камене гробне коморе (*chamber tombs*), издвајају се у два основна типа: долмени са прилазним ходником (*ύπόγειον, passage graves*)³⁰ и галеријске гробнице (*gallery graves, allée couverte*).³¹ То су гробне коморе дугих и уских ходника, покривене великим каменим плочама (*cap stone*). Имале су централне одаје полигоналне (*Polygonaldolmen*), правоугаоне (*Rechteckdolmen*) и крстасте основе (са трансептом) или са малим

²¹ Степенасте пирамиде (*πυραμίδς*) су храмови од камења или земље, представљају тип мегалита сличан тумулима са каменим зидовима. Степенастих пирамида има у Месопотамији, Египту, Алжиру, Нигерији, Судану, Кореји, Кини, Лаосу, Вијетнаму, Камбоџи, Јапану, Индонезији (*Punden Berundak*), Бурми, Иднији, Русији, централној, северној и јужној Америци предколумбијског периода (Мексико, Перуу, Гватемали, Боливији), Самои, Италији, Француској, Шпанији, Грчкој, на Тахитију (где је такву грађевину посетио капетан Кук, она је типа *марае*)... У северној и централној Америци су постојале бројне пирамиде и веома развијене цивилизације Индијанаца али је све углавном до темеља срушено у доба доласка колониста.

²² Галеријске гробнице су аксијално распоређене просторије испод дугачке хумке од земље или камена некад оивичене палисадама (*Pfostenschlitzmauer*), у зависности од расположивог материјала у окружењу. Испод хумке су некад прављене галеријске гробнице, хипогеји, постављане урне или су пак преко хумки могле бити урне, цисте, каирн, менхири, долмени, портал гробови... Галеријске гробнице се називају у Ирској — *court tombs*, Британији — *long barrows*, Немачкој — *Steinkisten*, Азији — *курјани*, Србији — *џомиле*. Подизање оваквих гробних конструкција било под хумкама или над земљом, истиче ритуално одвајање живих и преминулих. Сведочи о поштовању покојника, бризи и одржавању гробова, континуитету сахрањивања на истом месту током дугог временског периода. Проширивања и доградње таквих гробница указују на постојању погребног обреда у то време (J. Cambry, *Monuments celtiques, ou recherches sur le culte des Pierres, précédées d'une notice sur les Celtes et sur les Druïdes, et suivies d'Etymologie celtiques*, 1805).

²³ *Курјан сџеле* (монголски — *хун чулуу*; руски — *каменные бабы*; украјински — *Баби кам'яні*; кургуски *балбал*, турски *balbal*, значи предак или деда, у Босни — *бабо*, монголски — *barinal*). Ти изрази се односе на ручно обликовану статуу, антропоморфну камену стелу (Француска, Синај, Израел, Португал), менхир, обелиск или кип, често смештен унутар кургана (Русија, Украјина, Прусија, Румунија, Израел, централна Азија, Монголија, Сибир).

²⁴ *Цисџа* (латински — *cella memoriae*, грчки *κίση*, келтски — *Kistvaens; Allées couvertes, Passage tombs, Long barrows, Court cairns, Court tombs, Steinkisten, Cistvaen, Tumbas de corridor, Gravkisten, Hällkista, Hellekisten, Steinkiste*... су речи које означавају прехришћанска света места за сахрањивање. Циста је камена гробница или светилиште често прекривено хумком. У Украјини је откривено такво репрезентативно мегалитско светилиште.

²⁵ *Stantre, Renaju, Stantari, Funtanaccia* — налазишта мегалита на Корзици, понегде се овакве конструкције по њима називају *сџанџре*. То су паралелни редови гробова од којих воде порекло гробови на редове (паралелни укопи) такав вид инхумације су хришћани преузели. Савремена гробља су до данас задржала обичај уповавања гробова на редове. Такве појединачне конструкције представљају *portal grave*, још се називају — *Sessi, Stazzone*.

²⁶ Мнајдра је локалитет на Малти, где је откривен мегалитски храм, па се такве мегалитске грађевине називају по имену локалитета. Такав начин градње (слагање огромног камења у сухозиду) се примећује и код киклопских зидова, за које се према грчкој митологији верује да су их подигли дивови Киклопи.

²⁷ На Малти постоји светилиште и хипогеј на 2 спрата.

²⁸ Реч *марае* на Новом Зеланду, Тахитију, Хавајима, Самои, Полинезији, Ускршњим острвима... представља свето место. То је тахићанска реч која означава чисту, очишћену земљу, приближно правоугаону, оивичену камењем или палисадама док на тахићанском *ahu* — означава простор намењен ритуалу. На истим тим местима касније су подигнути ораторијуми и цркве у Полинезији. На Ускршњим острвима су на таквим местима наслагане камене платформе које носе мегалитске статуе.

²⁹ *Cove и henge* су енглеске речи за земљане хумке, касније се назив односи и на камење у круг постављено (*circular rampart, Ringwall*). Познато је 900 кругова на Британским острвима који су *хенџ* типа. У земљаним хумкама могу постојати осматрачнице које се називају *Wächtersteine и guardian stones*. Распрострањене су у Скандинавији и Немачкој, где су трапезоидне или правоугаоне конструкције (*hunebeds*) постављане око великог домена. Рампе од камења или палисада око хумки могу бити и кружно постављене (Немачка).

³⁰ Репрезентативан је хипогеј и храм под земљом на два спрата откривен на Малти.

³¹ Д. Срејовић, *Археолошки лексикон, њреисторија Европе, Африке и Блиској истока, џрчка, еџурска и римска цивилизација*, Београд 1997, 222; W. Bray and D. Trump, *Dictionary of archaeology*, Allen Lane The Penguin Press, London 1982, 65. *Table des Marchand* је репрезентативан пример галеријске гробнице под тумулом од камења у Бретањи.

нишама. Ове одаје беху засвођене лажним сводом.³² Галеријске гробнице су издужене углавном правоугаоне просторије, без прилазног ходника, а служиле су за колективно и сукцесивно сахрањивање преминулих. Кад није више било довољно места, додавале су се правоугаоне доградње или бочне нише. Неки долмени су достигали дужину од 125 м. Кад није било могуће дограђивати нове просторије, кости претходно сахрањених покојника, похрањивале су се у страну.³³ Галеријске гробнице и хипогеји³⁴ су некад покриване земљаним или каменим хумкама, називају се још и *шумули*, *іромиле*, *куріани*.³⁵ Постојале су и гробне коморе постављане слободно над земљом (*portal grave, portal dolmen, single-chamber*)³⁶, служиле су као и меморијалне капеле.

Најстарији орнаменти су зооморфне представе на мегалитима у Турској.³⁷ Поједини мегалитски гробови имају урезан линеаран украс у виду претснова и посуда за држање течности.³⁸ На неким се налазе исписана слова.³⁹ Монолити могу бити и полирани (*Polissoirs*). Богато украшени менхири указују на постојање мегалитске уметности.

На тим првобитним сакралним местима, временом се почињу подизати први храмови који представљају стан Божји, те се архитектонска концепција куће за становање, из тога разлога, преноси и на сакралну архитектуру.⁴⁰

3) Древни обелисци и хришћански примери

Реч обелиск води порекло од грчке именице *ὄβελίσκος*,⁴¹ (односно деминутива речи *ὄβελός* или *obeliscus* на латинском, што значи игла, мали ражањ)⁴² означавајући узак,

³² Од њих настају аркосолијуми.

³³ Секундарна инхумација се вршила кад више није било места за следеће укопе, па су се кости после екскарнације, ексхумирале и одлагале у страну. Ова појава је примећна у средњем палеолиту, а спроводи се и данас, на Атосу (лобање се ређају по етажама у крипти) и савременим гробљима (у крпену кесу се одлажу очувани земни остаци и померају на страну, да би се направило место за нов дрвени ковчег).

³⁴ Камене гробнице са прилазним ходником под хумкама распрострањене су у Немачкој, Данској, Исланду, Шведској, Русији, Србији... Могу имати орнаментисани надвратник на улазу (Француска).

³⁵ То су камене хумке које се још називају и: *Cairn* — галски, *Clava cairn, Galgals, Karn, Ducks, Duckies, Gromila, Harugá, Heargas, Hörgar, Inukshuk, Kuml, Kummel, Kummeli* (тумул), *Burial mounds, Barrows, Bell barrows, Round barrows, Long barrows, Kopic, Kurgans, Kurhan, Kofun, Ovoo, Sea mark, Steinmann, Stenenman, Stupas, taalo, kerkou* — сомалијски. У Немачкој *Hügelgrab* а *Taules, Taulas, Talayots* на Мајорци представљају камене конструкције у облику слова Т. Спадају у тип *іриллијона* (три постављена камена у сухозиду, налик на капију). *Таула* на каталонском значи *сіо* — жртвеник (упоредити археолошки локалитет Невеске столице на Копаонику, место чији дрвени назив јесте реминисценција на мегалитске столице а где је крајем антике изграђена хришћанска базилика, што указује на континуитет употребе светог места).

³⁶ Оваква веома распрострањена гробна конструкција у Европи позната је као *portal tomb* у Ирској, *anta* у Португалу, *stazzone* у Сардинији, *hunebed*, у Холандији, *Hünengrab* у Немачкој, *dyse* у Данској и *cromlech* у Велсу.

³⁷ На локалитету Göbekli Tepe који датира из времена од 9 000 године пре Христа откривени су најстарији мегалити на свету. На неким каменим плочама уклесани су зооморфни орнаменти (вепар, лисица, лав, птица, змија, шкорпион). Прстиру се до висине од 30 м. Немају аналогних примера у Европи. *Deer, reindeer stones* су мегалити често распрострањени у Монголији и Сибиру. Назив су добили по урезаном украсу летећег јелена.

³⁸ Поред орнамента (апстрактних, антропоморфних, зооморфних, посуда, слова) на мегалитима (С. Ренак, *Айоло, Ойшійа истіоріја йалсіичних умейносіи*, СКЗ, Београд 1930, 12–19), истовремено је постојала пракса подизања огромних и дугачких хумки у облику спирала, лозица, цик — цак линија, ока или антропоморфних фигура (<http://www.scribd.com/doc/62968602/Megalith-Research-in-the-Netherlands-1547-1911-From-%E2%80%98Giant%E2%80%99s-Beds%E2%80%99-and-%E2%80%98Pillars-of-Hercules%E2%80%99-to-accurate-investigations>, 4.3.2012).

³⁹ <http://www.nationmaster.com/encyclopedia/Megalith>, 4.4.2012.

⁴⁰ О томе нам сведочи посебно обелиск из Етиопије и стећци (Србија, Бугарска) са представом слепих врата и прозора у барељефу.

⁴¹ Н. G. Liddell, *A Greek-English Lexicon*, at Perseus, види одредницу: „Obeliskos“; упоредити <http://www.globus.com/ebooks/Prehistoric/0000015.htm>, 3.5.2012.

⁴² <http://www.pbs.org/wgbh/nova/egypt/raising/cairo.html>, 5.5.2012.

четворостран и висок монолит, који се сужава при врху на коме се налазио *пирамидион* (направљен од *електирума* — смесе злата и сребра). Египатски обелсик је символ божанства сунца Ра у пратњи своје кћери Маг, божице доброга реда, правде и истине. У староме царству су обелисци били без икаквих украса, једино је врх био обложен златом како би представљао сјај и моћ сунца и божанства Ра, који је наследио Атума и сматрао се оцем фараона, који су због тога имали и назив сина божанства Ра. На тај начин су обелисци представљали везу божанства Ра и фараона. Временом обелисци добијају уклесан натпис, који велича фараона и његове војне походе. Египатски обелиск је сматран и симолом живота. Првобитан концепт сунчевог зрака и Хоруса, касније се због блиских веза са хелинском културом, доводи у везу са окамењеним зраком сунца и божице Атине.⁴³ Обелисци су настали од менхира за које се веровало да се на њима сунце након заласка одмарало. Постоји хипотеза према којој су обелиск и пирамида настали по угледу на мегалитске астрономске обсерваторије у вези са са зором и заласком сунца, а посебно са ступовима посвећеним сунцу и зодијаку.⁴⁴ Обелиск је представљао и везу овог света и загробног. Подизани су у усправан положај ка сунцу а веровало се да божанство обитава унутар споменика.

Израз стела (у множини латински — *stelae*, изворно — *hawilti*) се користи за монументалне камене стојеће скулптуре са натписима, стога се у литератури ова реч користи често за египатске, асирске и етиопске обелиске, да се не би мешали са старијим типом обелисака, тј. менхирима. Херодот је први описао обелиске, те је грчка реч је захваљујући њему ушла у ширу употребу уместо изворног египатског назива *hawilti*.

Речи *ликови* и *сјуйови* у Библији које се односе на обелиске⁴⁵ јесу превод неколико јеврејских речи *atzebah* — pillars (1 Цар 14,23; Јер 43,13; 2 Цар 18,4) и *hammanim* — sun images (Иса 17,8; 27,9).

Најстарији очуван обелиск у Египту је од црвеног гранита и налази се у склопу храма посвећеног је фараону Сенусрету I (владару 12. династије),⁴⁶ у Хелиопољу.⁴⁷

По пар обелиска фланкитало је улазак⁴⁸ у египатске храмове⁴⁹ док су други су имали сврху величања владара, годишњица устоличења или битака.⁵⁰ Тај обичај се задржава и касније кроз историју,⁵¹ подижу се нови обелисци на градским трговима или се односе стари египатски у друге земље.⁵² Обелиск који је цар Кали-

⁴³ <http://obelisk.askdefine.com/>, 3.3.2012.

⁴⁴ P. Blackwell, G. & R. Talcott, *Stargazing in Ancient Egypt, Astronomy*, June 2006, 62–67.

⁴⁵ <http://watch.pair.com/asa.html>, 3.4.2012.

⁴⁶ *Encyclopedia Britannica*, ed.1911, видети одредницу: „Египт“.

⁴⁷ Древни Балбек који у римском периоду добија назив Хелиопољ — Ἡλιούπολις је град сунца, египатски *ἱνπι*, арапски *سنيح* — око сунца. Неки Хелиопољ погрешно повезују са местом у близини Јерусалима Бетшемес (Betsemes) — кућом сунца, видети: J.V. Ralph Woodrow, *Babilonska misterijska religija*, 2005.

⁴⁸ Па се негде помињу и као πύλων (улаз, монументална капија, трем, стуб).

⁴⁹ Према египатском узору, на трему Соломоновог храм стајала су 2 стуба (1 Цар 21,22) на врху сваког се налазила посуда са уљем, које се ноћу палило ради осветљавања. Такви стубови су у то време били чести у Феникији, Сирији и Кипру. Постоје тврдње да су у питању обелисци али према представи Соломоновог храма на фрагментованој стакленој вази из 3. века, не може се са сигурношћу тврдити да ли дрвени стубови са металном оплатом подржавају облик египатских стубова са врховима у облику папирусовог цвета или обелисака (<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1822-art-among-the-ancient-hebrews>, 4.4.2012).

⁵⁰ Цар Теодосије I преузима египатски обелиск а цар Константин VII Порфирогенит подиже нови у Цариграду да би обележили војне победе али и као декоративни архитектонски елемент на хиподрому.

⁵¹ На многим египатским обелисцима су као и на римским и ренесансним тријумфалним капијама приказане у барељефу представе разних војних победа извојеваних у част сунца, отуд и цар Луј XIV добија надимак *Сунце*.

⁵² Од 28 обелиска подигнутих у Египту у старом веку, само 8 их је данас ту сачувано, остали су однети у друге земље. Неколико их је у доба хришћанства уништено због њиховог паганског порекла. Из Египта најпознатији однети примерци су: обелиск који је римски цар Калигула (37–41. године након Христа) донео из Хелиопоља, који данас стоји на Ватиканском брегу; обелиск фараона Тутмоса III (1479–1425 годи-

гула донео у Рим постављен је испред цркве Св. Петра, а на његовом врху се од 16. века налази крст.

Постојали су бројни обелисци аксумског краљевства⁵³ у данашњој Етиопији, једини у целости сачуван (*сџела краља Езнана*)⁵⁴ је 2008. године из Италије враћен у Етиопију. Највећи подигнут етиопски обелиск је фрагментована *Велика сџела* (33м и 520 т). Краљеви и властела су имали такве гробне покрове док је остали народ много имати мање стеле, које и данас постоје у стотинама примерака у виду *Поља сџела*.

Асирци су такође подигли многе обелиске⁵⁵ од којих су само 3 примерка сачувана у Британском музеју.⁵⁶ Ти обелисци беху подигнути у част победа и достигнућа асирских краљева. Обелиск је код Асираца био у вези са поштовањем сунца, симолом Вала (*Baal, Ваалци*) — титулом краља Нимрода, симолом живота и плодности, односно фалуца.

Диодор помиње обелиск висок 40 м, који је краљица Семирамида подигла у Вавилону.⁵⁷

У античком периоду Грци⁵⁸ и Римљани су по угледу на Египћане подигли неколико тријумфалних обелиска од који је мали број очуван.⁵⁹ У Турској је пронађен и обелиск за који неки верују да је српски.⁶⁰

Када је Св. Тома Малабарски дошао 52. године на западну обалу Индије, затекао је јеврејско насеље и рушевине синагоге поред хиндуистичког храма уз мноштво идола, скулптура и реликвија.⁶¹ Сиријски хришћани Св. Томе малабарског су под утицајем аутохтоне културе коју су затекли у Индији као и египатске и асирске културе под чијим су утицајем живели у Сирији, наследили идеју о подизању обелиска. Реминисценција на првобитан концепт сунчевог зрака и Хоруса могу се приметити у представи статуе Христа и орјентацији исток — запад новоподигнуте цркве. Кералијски обелиск⁶² је грађен на исти начин као египатски иако је по типу другачији.⁶³ Византијски цареви настављају ту праксу.⁶⁴

не пре Христа) из Карнака и још један из Асуана, које у Александрију односи Константин II поводом двадестогодишњице од устоличења. Одатле цар Теодосије I тај обелиск (чији је данашњи назив — *Dikilitaş*) преноси у Цариград и поставља на спину хиподрома (*Sultanahmet Meydanı*), видети: Labib Habachi, *The Obelisks of Egypt, skyscrapers of the past*, American University in Cairo Press, 1985, 98. Од обелиска који су однешени: 1 је у Израелу, (цар Ирод Велики је пренео египатски обелиск на хиподром у Цезареји, северна Јудеја) 11 у Италији, 1 у Турској, 1 у Француском, 4 у Великој Британији и 1 у САД-у (Е. А. Wallis Budge, *Cleopatra's Needles and Other Egyptian Obelisks*, The Religious Tract Society, London, 1926, 9).

⁵³ Око 400. година пре Христа основано је краљевство Аксум, оно је контролисало поморски промет зачина са Индијом. Од 300. године краљевство Аксум прима хришћанство.

⁵⁴ Обелиск над гробном криптом од пре 1700 година, има уклесан украс а врх му се лучно завршава. Подржава изглед меморије над гробом покојика.

⁵⁵ Чувен је обелиск висок 2 м, украшен рељефима и посвећен краљу Саламандеру I из 12. века пре Христа.

⁵⁶ <https://docs.google.com/viewer?url=http%3A%2F%2Fwww.svetlostistine.org%2Fknjige%2FBiblijskaArhelogija%2FBiblijskaArhelogija.pdf>, 2.4.2012.

⁵⁷ Обелисци се помињу се у Вавилону (1 Цар 14,23).

⁵⁸ Сачувани примерак је *Змијски обелиск* који се данас налази у Инстамбулу (<http://www.beogradac.com/PUTOVANJA/turska-veliki-put/Page,3,3.2012>).

⁵⁹ Већина се временом обрушила и била измештени на друге локације и реконструисана. Из античког периода данас стоји ин ситу 1 обелиск у Француској, 8 у Италији и 1 у Минхену.

⁶⁰ В. А. Чудинов тврди да су га Срби подигли. Он наводи податке о пореклу и постојању Срба из 8. века пре Христа, о чему по њему сведочи законик уклесан на обелиску из града Сирбина, данашњег Ксантоса (<http://www.vaseljenska.com/drustvo/rusi-obelodanjuju-istinu-o-poreklu-srba/>, 3.5.2012).

⁶¹ http://en.wikipedia.org/wiki/St._Thomas_Syro-Malabar_Catholic_Church,_Palayur, 3.4.2012.

⁶² Обелиском се називају и мегалитске антропоморфне статуе.

⁶³ <http://www.crystalinks.com/obelisks.html>, 3.4.2012. Римски цареви су подизали тријумфалне обелиске и постављали статуе божанстава на ступове јер је према миту о Прометеју човек у почетку био статуа, којој је удахнут живот (М. Greenhalgh, *The survival of Roman antiquities in the middle ages*, Duckworth, London 1989, pogl. 10, 9). Обичај подизања тријумфалних стубова се наставља и после христјаниације као и постављања Христове статуе на ступове.

⁶⁴ Цар Теодосије I подиже обелиск који се данас налази у Инстамбулу. На постољу је представљено даривање венаца победнику у трци кочијама, у присуству гледалаца, свирача и играча. Са друге стране

Обелиски на фасади цркве (Португал)

У Перуу је откривен 1 обелиск из предколумбијског периода.

У новом веку обелиски поново улазе у моду те су подигнути у спомен чувених битака или као декоративни споменици на градским трговима бројни обелиски који изгледом опонашају египатске.⁶⁵ Древни обелиски су монолитни споменици за разлику од модерних, сачињених од неколико камених блокова који изнутра нису испуњени.

У ренесансној и барокној архитектури постоје обелиски малих димензија употребљени као декоративни елементи (на италијанском језику се називају *guglia*).⁶⁶ У доба ренесансе испред цркве св. Марије у Италији, чувени вајар Бернини је моделовао статуу слона а на његова леђа је поставио египатски обелиск на чијем врху се налази крст. Слични примери постављања обелиска са крстом на врху налазе се испред цркава на трговима широм Шпаније, Португалије, Енглеске, Италије и јужне Америке. Обелиск је постављен над торњем звоника цркве Св. Луке у Лондону.⁶⁷ У доба просветитељства обелиски (Италија, Потругалија, Ирска) и пирамиде (Енглеска) се поново подижу као обележје бесмртности и сећања на покојнике, те се постављају на бочне ивице кровова или подижу у портама неких цркава. На мозаику у цркви Св. Марка у Венецији налази се приказ пирамида и Јосифа у Египту.

налази се представа цара који са свитом посматра трку. Обелиск је сведочанство победе Византије над Египтом. Са обе стране налази се натпис на латинском и грчком језику (А. Kazhdan, *Obelisk of Theodosius*, vol. 3, ed. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, 1991, 18). И цар Константин VII Порфирогенит је у 10. веку подигао 1 обелиск у Цариграду. Првобитно је камен био покривен бронзаном оплатом украшеном разноврсном иконографијом али је временом бронза отпала.

⁶⁵ У 17. веку подигнут је 1 обелиск у Француској; у 18. веку: 1 у Петрограду, 1 у Царском селу посвећен Катарини II, 1 у Стокхолму, 5 у Британији (од тога је 1 над торњем звоника англиканске цркве Св. Луке у Лондону), 1 у Риму; у 19. веку: 4 у Британији, 1 у Румунији, 2 у Новој Енглеској, 3 у Америци, 2 у Француској, 1 у Баварској, 1 у Риму, 1 у Пакистану, 1 у Сингапуру, 10 у Британији, 9 у Америци; у 20. веку: 19 у Америци, 1 у Делхију, 1 у јужној Африци, 1 у Уругвају, 1 у Аргентини, 1 у Италији, 2 у Израелу, 1 у Бразилу, 1 на Новом Зеланду, 1 у Боливији, 1 у Доминиканској републици, 1 у Порторику, 1 у Сибиру, 1 на Балеарима, 1 у Кореји, 1 у Џакарти, у 21. веку: 2 на Филипинима, 1 у Калифорнији, 1 у Риму, 2 у Србији.

⁶⁶ *Енциклопедија ликовних уметности* 3, Загреб 1964, 583.

⁶⁷ У доба римске цивилизације било је неколико примера паганских храмова са обелисцима на архитраву (храм Дијане у Ејвори, Португал), та пракса је на појединим местима задржана и после примања хришћанства (Ирска, Енглеска, Португал).

По угледу на модификоване обелиске са моделованим фигурама подижу се велике статуе светитеља (Италија, Шпанија, Србија), Богородице (Венецуела, Чиле, САД, Бугарска, Француска, Италија) и Христа⁶⁸ (Пољска, Португал, Шпанија, Италија, Чиле, Аргентина, Хондурас, Куба, Сан Салвадор, Боливија, Перу, Бразил, Мексико, Арканзас, Вијетнам, Индонезија, Индија) или крст на обелиску или монолитном стубу (Србија, Италија, Шпанија, Португалија, САД).

Сличан пример представљају и *сѿолѿници*, односно *сѿилиѿи*. То су аскете које су се подвизавале живећи на врху стубова (*сѿолѿова*).⁶⁹ Ову праксу је увео Св. Симеон Антиохијски (389–459). Током касне антике има највише примера столпника. У појединачним случајевима се задржавају до 11. века. Они су реминисценција на поштовање паганских идола на ступу.⁷⁰ Постоје многобројни мали обелиски у виду надгробних обележја и гробни покрови сличних облика подигнути на савременим гробљима у Србији, Европи, Азији и Америци. Могу бити до 2 метра висине (надгробни споменик Ђорђа Скопљанца у Нишу; на месту Црквине у Младеновцу, где је деспот Стефан Лазаревић издахнуо, Ђурађ Зудровић је подигао обелиск⁷¹ од венчачког мермера у 15. веку). У Србији постоје и крајпуташи подигнути у облику обелиска (краљ Александар Карађорђевић је у Опленцу подигао 1 репрезентан примерак). У 19. веку у Лондону на гробљима је постојала пракса зидања меморија које обликом у потпуности подражавају египатске грађевине, те имају сфинге и египатске стубове.⁷² На Новом гробљу у Београду гроб Бранислава Нушића је направљен у облику мале пирамиде.

Надгробни споменици у неким деловим Енглеске и Ирске који се сматрају се весницима пролећа (Велс)⁷³, или они који подржавају изглед менхира и пирамида, традиција столпника, подизање мегалитских статуа светитеља, *Ti6 De Nadal*, *Majски сѿиуѿ*, *ѿѿѿије*... представљају уградњу преисторијске паганске заоставштине у хришћанско богослужбено време и простор.

Бернинијев обелиск

Сасекс

⁶⁸ Статуе Христа претстављају као Благог, Спаситеља (*Salvador del Mundo*, *The Redeemer*) или Цара са круном. У Пољској се налази највећа статуа Христа, постављена на камену хумку а у Италији је једна статуа постављена у мору под водом.

⁶⁹ Столпови су приказани на атоским рукописима (С. Foss, P. Magdaliano, *Rome and Byzant*, *The Making of the Past*, Elsevier — Phaidon, Oxford 1977, 112,112) и гравурама, опширније видети: S. Curcic, *Architectural Significance in Subsidiary Chapels in Medieval Byzantine Churches*, *The Journale of the Society of Architectural Historians*, vol 36, no 2 (1977), 94–110.

⁷⁰ С. Foss, P. Magdaliano, наведено дело; 112, 146.

⁷¹ <http://sr.wikipedia.org/wiki/15.5.2012>.

⁷² <http://myweb.tiscali.co.uk/speel/group/egyptian.htm>, 15.5.2012.

⁷³ http://www.pembrokeshirevirtualmuseum.co.uk/main_menu/places_to_visit/churches/churches_and_chapels/st_brynachs_church_nevern.html, 4.4.2012.

Португал

Атос

4) Уградња мегалита у хришћански праксу

У раној Цркви су се користили већ постојећи пагански објекти за богослужење⁷⁴ на које се постављао крст, употребљавале су се и спотије⁷⁵ за подизање и опремање првих богослужбених простора и цркава. Хришћани су у 4. веку, у неколико случајева као олтар користили паганске статуе наопако постављене⁷⁶ или антички стуб.⁷⁷ Хришћански мартирјуми — маузолеји представљају грађевине над гробницом као и египатске пирамиде само су наставак преисторијске традиције мегалитских меморија над гробом покојника. Катакомбе и аркосолијумима су као узор имали галеријске гробнице, саркофази потичу од циста, камене крипте (*κρύπτη*) од хипогеја... Нека надгробна обележја у потпуности подржавају изглед преисторијских мегалита.⁷⁸ У близини многих мегалита налазе се и данас пећине испоснице, манастири и гробља⁷⁹ што сведочи о континуитету богослужбеног простора.

Културно наслеђе подразумева употребу облика, мотива и сцена претходних епоха и њихову уградњу у савремену хришћанску праксу а уметност у Византији, у којој је хришћанство прво уведено као државна религија, беше еклектична јер се византијско царство простирало на неколико континената и стога у себи спајало мултикултурално наслеђе. Мада се уградња предхришћанске традиције у хришћанство се најјасније прати током неокласицизма.⁸⁰

⁷⁴ Теодорихов маузолеј су хришћани претворили у ораторијум а у доба Византије у цркву Св. Марије (Италија). Викиншка кућа је претворена у цркву после примања хришћанства (Исланд).

⁷⁵ Спотиије су прво имале утилитарну сврху (недостатак гарђевиноског материјала или појефтињење градње). Од 4. века урбанизам античких градова се мења под устројством епископа. Употреба статуе Херакла као спотије у зиду пастофорије базилике Б у Доклеји; комад античког рељефа секундарно уграђен у средњовековну цркву Св. Николе у Бару, видети: М. Загарчанин, *О неким иллустрацијама ранохришћанској и средњовековној традицији у Доклеји и Бару, са њоседним осврћом према њајанским културним вредностима*, *Nova antička Duklja III*, 50–58, 62. Постоје и примери где је мегалит уграђен у као спотија у цркву (Ратас у Тралу, Ирска).

⁷⁶ http://www.livius.org/cn-cs/constantinople/constantinople_cistern_basilica.html, 2.5.2012.

⁷⁷ <http://www.nytimes.com/2013/01/08/science/under-turkish-mud-well-preserved-byzantine-chapel.html?smid=fb-share>, 9.1.2013.

⁷⁸ Надгробна обележја из 11. века која су настала по угледу на викиншке мегалите у Шведској (<http://pinterest.com/wodandiasgard/runestones-megaliths-dolmens-menhirs/>), 15.5.2012.

⁷⁹ Немачко војно гробља на редове је смештено 1944. године уз преисторијски тумул у Нормандији, а на врх тумула је постављен монолитни крст.

⁸⁰ A. Stratton, *Elements of Form Design in Classic Architecture*, London 1987.

Под посредним утицајем мегалитских кружних торњева настају масивне црквене куле (*πύργος*, לבב ללבב, *turris, turrets*) од 4. века и звоници⁸¹ (*καμπαναριό* ή κωδωνοστάσιο, *belfry, berfrei, belfort bergan*,⁸² *Campanile*) од 6. века. Могу бити кружне и многоугаоне основе. Било их је са и без крова. Први кровови су прављени у облику пирамиде од дрвета. Првобитно су хришћанске црквене куле⁸³ имале мердевине или степениште до врха, који је служио као *осмајрачница*, одакле је стражар надгледао и јављао уколико издије пожар или се непријатељ приближава. Да би упозорили на наилазећу опасност, стражари су сигнализирани заставама а потом звонима, која су до тада служила за позивање верника на богослужење.⁸⁴ У 12. веку архитекта Писано је у Пизи пројектовао познати црквени торањ који се у међувремену накривио. Куле су биле неопходне у доба антике и средњег века јер су се цркве тада градиле унутар обимних зидова фортификација.⁸⁵ Неки торњеви су имали тремове, на којима се служила литургија у време опасности. Током готике и ренесансе, поједини црквени торњеви достижу висину и до 161,5 м (Улм, Немачка) а у склопу неких цркава изграђено је чак и 9 торњева (Белгија).

Хајде да сазидамо њаг и кулу, којој ће врх биџи до неба (Пост 11,4). *Зиџураји*⁸⁶ вавилонски је био у вези са обожавањем сунца. Значење имена божице Астарте (Семирамиде) јесте *она која њрави њорњеве*, а пише се *Asht-tart*. Божица Кибела је представљана увек како носи торањ. Према Овидију, божица Дијана је на глави имала круну у облику торња. А код римокатолика торањ је симбол Богородице.⁸⁷ Торњеви су присутни у разним културама (*џирџови, џајоде, минаретџи, зиџураји, џирамиде*) због потребе људи да се приближе Богу. Кинески назив *џајоде* повезан је са речи божица. Несторијански мисионари су у 7. веку, изградили цркву у виду пагоде у Кини. Неки научници повезују порекло торњева и звоника са египатским обелисцима који су стајали крај *џилона* храма.⁸⁸ Међутим, египатски обелисци су настали под утицајем мегалитских торњева и менхира који су стајали у склопу светишта.

Од преисторије се подижу хумке које покривају камену гробницу или испод којих се налазила урна или укопан гроб. На хумкама су првобитно стајали дрвена надгробна обележја а потом камена. Такви надгробни споменици у нашој литера-

⁸¹ Опширније о звонцима видети: К. J. Conant, *Novogord, Constantinople, and Kiev in Old Russian Church Architecture, Slavonic and Eastern European Review*, American Series vol 3, no.2 (1944); (<http://www.panoramio.com/photo/20958839,7,5>, 2012).

⁸² Н. de Caboga, *Die Burgim Mittelater, Geschichte und Formen*, Ullstein Kynst Buch, Frankfurt, 1982, 24–27.

⁸³ Преглед врста и изгледа црквених звоника и кула, видети: Т. G. Jackson RA, *Byzantine and Romanesque Architecture*, Cambridge University Press, London 1913. The University Press Chicago, Illinois 1913. О опису Цариграда види: Constantin Porphrogenitus, *De cerimoniis*, разно. У 9. веку византијски цар Теофил је поручио трон фланкиран са 5 кула, видети: *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680–850): The Sources: An Annotated Survey*. (Birmingham Byzantine and Ottoman monographs), ed. Leslie Brubaker & John Haldon, (Aldershot-Burlington, 2001)154.

⁸⁴ Хришћански канон је налагао верницима да се 3 пута дневно моле Богу (*Did.* 8.3), стојећи (*Apost. const.* 7.24).

⁸⁵ О употреби црквених торњава при опсади градова видети: А.-М. Schneider, W. Karnapp, *Die Stadtrnauer von Iznik* (Berlin, 1938), 49.

⁸⁶ Од трећег миленијума граде се већи храмови у виду степенастих пирамида, названи су *зиџураји* (Божја брда). Такви су остаци *диџијској њорња* Етеменаки у Вавилону познатог и као *Семирамидџи ни висеџи врџови*.

⁸⁷ У самом почетку зидања хришћанских црквених торњева, цркве посвећене Богородици су имале бар један. Чак и капеле могу имати торањ. На многим торњевима од 6. века се налазио звоник. Помањчка црква из 12. века, Нотр Дам у Белгији има 9 торњева, 5 са звонима а 4 без.

⁸⁸ http://www.hasic.dk/obelisci_hramovi_i_tornjevi, 3.4.2012.

тури се називају *сѿећци*.⁸⁹ Негде постоје помени да су дрвени примерци били називани *сѿећци* а камени *мраморови*.⁹⁰ Први хришћански гробови Срба и Руса су они под земљаним или каменим хумкама. Јован Ердѣљановић мисли да су те камене гомиле подизали Срби у доба пре примања хришћанства али за које време и *по-сле ѿоѿа*.⁹¹ Такође се наставило са употребом већ постојећих преисторијских хумки, што говори о континуитету богослужбеног простора. Сахрањивање под старе стећке врши се до новог века.

Постоје надгробна обележја (*сѿећац*, *сѿојећац камен*, *кам*, *биље*, *мрамор*) у облику стуба који подржава изглед храма,⁹² а распрострањени су у Русији, Србији, Јермрнији, Етиопији... Постоје надгробни споменици у виду затвореног храма (*голмен*) са прозором код којег се оставља храна (Италија, Енглеска, Русија, Индија) и они само са кровом на стубовима (*portal grave*) има у Бугарској, Ирској, Португалији, Кореји...

У јужним крајевима, од Црне Горе преко Херцеговине до Книнске крајине и Лике, надгробни споменици се праве у виду сандука од камених плоча, од 14–16. века. Могу се поделити на положене (*сандуци*, *плоче* и *сѿемењаци*) и успарвне (*сѿубови*, *сѿеле* и *крсѿаче*⁹³). На странама могу имати приказне стубове⁹⁴ или аркаде, сличних споменика има и код разних других народа (мегалити Европе, Азије, Африке⁹⁵). У сливу Дрине још постоји обичај да се хумка над гробом огради даскама,⁹⁶ па се у тако добијени рам наспе земља (аналогије са мегалитима у Немачкој). Некада су такви рамови украшавани шарамом или сликама предмета покојниковог заната (аналогије на мегалитима у Енглеској и Израелу).

Сима Тројановић истиче да повеље српских владара из 14. века наводе да се за одређивање међа⁹⁷ користе погребне хумке под називима *моѿила* и *ѿоѿила*.⁹⁸

У 18. веку у Португалији, у селу Соајо, на метоху, направљене су 24 камене надземне оставе (*ѿранаријуси*, *силоси*, *сѿремнице*) за кукуруз, подигнуте на гранитним ступовима. Сачињене су у виду стећака који опонашају изглед храма, на чијим се врховима кровова налазе по 2 крста, на зачељу и прочељу.

У Јерменији су откривени стећци са уклесаном представом крста. Старији примерци украшени су Давидовом звездом или сунцем. Необични су пирамидални завршеци на врху ових стећака. Евидентна је аналогија са древним културама. Веру-

⁸⁹ Ђ. Јанковић, *Српске ѿромиле*, видети: www.svevlad.org.rs/knjige.../jankovic_gromile.ht, 2.4.2012.

⁹⁰ К. Јиричек, Ј. Радоњић, *Историја Срба* 1, Београд 1978, 186.

⁹¹ Ј. Ердѣљановић, *Основи еѿнолоѿије*, Издање Задруге професорског друштва, Београд 1922, 74–75.

⁹² Моће бити положен (Трново) или усправно постављен (Вруља).

⁹³ Келти су на овакве мале крстове (на које су стављали круг) носили у руци и користили за оријентацију и навигацију јер могу прецизно мерити углове и одређивати лонгитуду и латитуду. Такав навигациони крст су користили и Маје пре доласка конквистадора (<http://forbiddenarchaeology.blogspot.com.au/2012/12/celtic-cross-as-navigational-tool.html>, 9.9.2012.).

⁹⁴ Слична надгробна обележја као у Рајачкој пивници, Ђ. Мазалић у околини Травника назива *нишани* (www.fmksa.com/download/zzs/1957/6-1957_3.4.2012). О. Зиројевић сматра да се ради о *ѿримѿиивним слојевима релиѿије*, који у себи обједињују и старе паганске обичаје. Ту појаву назива *вјерски синкретизам* (http://www.montenegrina.net/pages/pages1/religija/vjerski_sinkretizam_alahovi_hriscani_o_zirojevic.html, 4.2012.).

⁹⁵ Постоји сличност са Тутанкамоновим саркофагом који велича победу Египта над Либијцима, видети: <http://www.crystalinks.com/tutstomb.html> 2.4.2012. О египатским стећцима видети: <http://dopisna-biblijska-skola.org/2%20Arh%20Lekcija.html>, 3.4.2012.

⁹⁶ Н. Дудић, *Надгробни споменици*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1995, 66, сл. 7. 98.

⁹⁷ Земљане и камене хумке се од преисторије користе и као међе (Понз 33,44).

⁹⁸ С. Тројановић, *Психофизичка исѿраживања српског народа ѿѿлавиѿо без речи*, Баштина, Просвета, Београд 1982, 2–4.

Оставе у Португалу

Стећци у Јерменији

је се да је ово место у Јерменији чудотворно, да штити и лечи од разних болести и страха. Поједини историчари сматрају да поменута надгробна обележја воде порекло од мегалита⁹⁹ са представама змаја (*Vishapankars* — змија, змај), као наслеђе аутохтоног становништва које је живело на том простору од неолита до бронзаног доба. Ти становници су поштовали изворе воде, па су и мегалити налажени у близини зденаца. Мада, за стећке уопште се може рећи да потичу од мегалита.

Пример утицаја паганског култа сунца јасно се уочава на фасади једне од најстаријих хришћанских црквава у Јерменији (Норавнк манастир). Уско степениште на западној страни грађевине подражава облик степенасте пирамиде.

Храм Гарни у Јерменији је подигнут на месту неолитског храма али 1 000 година касније и представља још један пример континуитета богослужбеног простора. У склопу Гарни храма постоје бројни мегалити (*khachkars*) са уклесаним крстовима, а подизани су током средњег века.¹⁰⁰

Подизање храмова на тумулу је преисторијска традиција, која се примењивала и у Србији и Херцеговини и после примања хришћанства. То су цркве Апостола Павла и Петра у Расу (Петрова црква) и неколико цркава у близини Требиња. Постоје примери градње црква и на монолитном ступу (Метеори, Грузија, Сири-

Јерменија

⁹⁹ *The Old European Sanctuary* (http://bpblognews.blogspot.com/2012_05_01_archive.html, 2.5.2012).

¹⁰⁰ Слично томе хришћанска надгробна обележја у нишком лапидаријуму подржавају изглед римских стела.

Кападокија

Грузија

ја¹⁰¹) или уклесивања црква у монолитну стену (Рсовци, Борања, Кориша, Црна река, Градиште, Завала, Кападокија, Русија, Украјина, Јерменија, Грузија, Албанија, Бугарска, Румунија, Немачка, Италија, Француска, Шпанија, Тајланд),¹⁰² постоје и цркве од монолита (Етиопија, Србија, Бугарска) или цркве уклесане у монолит под земљом (подземна капела поред рудника Кибер пади — Аустралија; капела у подземном граду у Кападокији; подземна катедра са полијелејима од кристала соли, саграђена поред рудника соли у Пољској). Постоје и гробови у пећини,¹⁰³ уклесани у или подигнути на стени (Турска). Све је то наставак или реминисценција преисторијског наслеђа.

5) Закључак

Употреба и уградња многобожачке заоставштине у хришћанску праксу (коришћење сполија или већ постојећих објеката за хришћанско богослужење) сведочи о очувању културног наслеђа, континуитету и традицији богослужбеног простора. Тако је дошло до стапања и сажимања древних обичаја и њихове уградње у хришћанство, с тим што је свему томе у хришћанству дат сасвим нови смисао. Изглед богослужбеног простора развијао се пративши како развој богослужења и евхаристијски симболизам, тако и уметничку моду епоха у којима је настајао, остављајући нама представе какве су црквене заједнице на различитим просторима током времена имале о идеји Царства Будућег, са циљем да се на тај начин дочара предок изгледа Новог Јерусалима. У људској природи су од Творца усађене испитивачке моћи Божанскога, стога она истражује разне облике и материјале, покушавајући да сваколику творевину угради у богослужбено време и простор, не би ли је принела Господу ради преображења у Царству Небеском.

¹⁰¹ Монашки ред Св. Јована јерусалимског је подигао манастир у утврђењу у Сирији (11–13. век).

¹⁰² Пагански храмови типа *speleos* познати су још из доба антике (Абу Симбел, Петра). У *Ситаром Завету* се описују пећине као света места (Макпела, Пост 23, 19).

¹⁰³ Што је реминисценција Јудејског начина сахрањивања преминулих у пећине (Рахиљин гроб).

Tipes of megalith constructions with review on their influence on Christian liturgical space

Resume: Christians of early Church previously used pagan buildings for Divine Services and spolias to build or decorate liturgical space. Christians still retained numerous ancient autochthonic pagan architectural paradigms especially one that represent reminiscence of prehistoric megaliths heritage, being interwoven into Christian praxis or even co-existent with it. After many pagans turn to Christianity, some megalith architectural features and decorative motives were incorporated in adopted religion but given especially Christian interpretation in completely new context. Tradition of Holly places as well is to be continued till the present time. The architecture quite properly stresses development of the liturgical deontology, Eucharistic symbolism as well as artistic trends at a time. All of that give us clear picture how ancient Christians were developing an idea of the Heavenly Kingdom.